

Edmund Nowak

Emerytowany profesor Uniwersytetu Opolskiego

DOI: 10.57586/CMJW0021

Wkład Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w popularyzację wiedzy o zbrodni katyńskiej

Słowa kluczowe: zbrodnia katyńska, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, popularyzacja, niewola radziecka

Wprowadzenie

Podstawowym celem niniejszego artykułu jest przypomnienie roli, jaką Centralne Muzeum Jeńców Wojennych (CMJW) z siedzibą w Opolu-Łambinowicach odegrało w badaniach losów polskich oficerów i żołnierzy wziętych – po agresji ZSRR na Polskę 17 września 1939 r. – do niewoli radzieckiej, następnie więzionych w obozach Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (Narodny Komissariat Wnutriennych Dieł – NKWD) w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku, a wiosną 1940 r. wymordowanych w Katyniu, Charkowie i Kalininie (Twerze), co umownie nazywane jest zbrodnią katyńską¹, a także prześledzenie i pokazanie zaangażowania i wkładu muzeum w popularyzację wiedzy o dramatycznych losach tych jeńców oraz popełnionej na nich zbrodni ludobójstwa, jak również zaangażowanie w prace na rzecz upamiętnienia ofiar tej zbrodni. Zadaniem artykułu jest także zebranie w jednym miejscu rozproszonych w różnych materiałach oraz publikacjach informacji o działalności muzeum jako instytucji i jego komórek organizacyjnych, pracowników i współpracowników na rzecz upowszechniania wiedzy o zbrodni katyńskiej, które wymagają przypomnienia, mając na uwadze fakt, że od momentu, kiedy CMJW zapoczątkowało prace nad problematyką losów polskich żołnierzy w niewoli radzieckiej, minęło blisko 35 lat. W niniejszym tekście autor najwięcej miejsca poświęcił działalności muzeum w latach dziewięćdziesiątych minionego stulecia i pierwszej dekadzie tego wieku, wychodząc z założenia, że był to okres, w którym miał miejsce – zapoczątkowany już wcześniej, bo w drugiej połowie lat osiemdziesiątych – historyczny proces przełamywania, po 50 latach, kłamstwa katyńskiego. Był to czas ważnych przemian politycznych i ideologicznych w ostatnich latach istnienia ZSRR, a następnie w Federacji Rosyjskiej, które zbiegły się w Polsce z powstaniem i działalnością Solidarności, a następnie z transformacją

1 Należy wyjaśnić, że pod pojęciem zbrodni katyńskiej rozumie się także – w wyniku stopniowo ujawnianych w latach dziewięćdziesiątych XX w. materiałów archiwalnych – zamordowanie kilka tysięcy polskich obywateli osadzonych w więzieniach na terenie Białoruskiej SSR i Ukrainińskiej SSR.

ustrojową, zapoczątkowaną w 1989 r. Były to wreszcie lata, kiedy zaistniały warunki umożliwiające podjęcie rzetelnych badań naukowych i szeroko rozumianej pracy popularyzatorskiej na temat losów jeńców polskich w niewoli radzieckiej, jak również zaistniały przesłanki do ujawnienia przyczyn, okoliczności oraz mechanizmów jej dokonania, przede wszystkim powiedzenia całej i niezafałszowanej prawdy o tragedii katyńskiej i jej implikacjach. Był to również czas, kiedy trwały prace na rzecz upamiętnienia ofiar tej zbrodni, w tym zmaterializowane w 2000 r. w postaci cmentarzy w Charkowie, Katyniu i Miednoje.

Jeszcze trzy uwagi. Autor nadał tekstowi ogólnie sformułowany tytuł „Wkład Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w popularyzację wiedzy o zbrodni katyńskiej”, wychodząc z założenia, że popularyzacja i upowszechnianie tej wiedzy przebiegała się przez wszystkie formy działalności muzeum i obejmowała również prace badawcze, których możliwości wszakże były ograniczone ze względu na brak dostępu do źródeł w archiwach rosyjskich. Autorem tekstu jest emerytowany pracownik muzeum, który od samego początku, czyli od 1990 r., organizował i uczestniczył w większości prac związanych z problematyką losów żołnierzy polskich na terytorium Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej, był kierownikiem Działu Naukowo-Badawczego i miał ten temat przypisany do zakresu czynności. Z tego też tytułu był uczestnikiem i autorem wielu organizatorskich przedsięwzięć, publikacji itd. Na podkreślenie zasługuje także to, że w niniejszym artykule autor skupił się głównie na działalności CMJW w latach 1990–2010, kiedy to – szczególnie w tej pierwszej dekadzie – rozstrzygały się w stosunkach polsko-radzieckich, a następnie polsko-rosyjskich – fundamentalne kwestie dotyczące ujawnienia większości faktów na temat zbrodni katyńskiej i udzielona została w zasadzie ostateczna odpowiedź na podstawowe pytania: kto, kiedy i dlaczego podjął decyzję o masowej eksterminacji ok. 15 tys. jeńców polskich w 1940 r. oraz kilku tysiącach Polaków osadzonych w więzieniach na terytorium Związku Radzieckiego. I wreszcie, ograniczone ramy tego tekstu powodują, że autor nie zdołał pokazać wszystkich form i przykładów działalności muzeum w obszarze zakreślonym tytułem i cezurą czasową. Przytoczył tylko te najbardziej reprezentatywne. Pełny katalog szczegółowych informacji o działalności muzeum czytelnik znajdzie w sprawozdaniach, kalendarium Łambinowickim i innych materiałach, publikowanych m.in. na łamach „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego” („LRM”)². Ponadto wiele informacji można pozyskać w muzealnym archiwum w dziale „Materiały niepublikowane”. W kilku przypadkach autor wychodzi poza cezurę czasową lat II wojny światowej, podając przykłady prac placówki w ostatnich latach, stanowiące kontynuację działań w obszarze problematyki katyńskiej. Jest zrozumiałe i oczywiste, że począwszy od drugiej dekady tego

2 Szerzej zob. E. Wyglenda, *Bibliografia zawartości „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego” T. 1: 1974–T. 16: 1993*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” (dalej: „LRM”) 1994, t. 17, s. 231–249; E. Dawidejt-Jastrzębska, „Łambinowicki Rocznik Muzealny”. *Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej. Bibliografia zawartości T. 17: 1994–T. 29: 2006*, „LRM” 2007, t. 30, s. 185–215.

wieku zmieniały się zarówno akcenty, jak i formy tej działalności, co mogłoby być przedmiotem kolejnego artykułu, publikowanego w 2025 r. w ramach obchodów 60. rocznicy powstania Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych.

Historyczny przełom w ujawnianiu prawdy o zbrodni katyńskiej

Zanim przejdziemy do omawiania kwestii zakreślonych tytułem artykułu, przypomnijmy krótko o historycznych procesach geopolitycznych i innych uwarunkowaniach, które nastąpiły w Europie, Związku Radzieckim i Polsce w latach osiemdziesiątych XX w., a które stworzyły przesłanki do ujawnienia wielu nowych faktów, które pozwoliły poznać całą prawdę o zbrodni katyńskiej. Należy je w dużym skrócie przypomnieć, ponieważ bez tego trudno jest zrozumieć młodemu pokoleniu, jakie znaczenie w życiu przedwojennego i powojennego pokolenia Polaków miała w okresie Polski Ludowej, a także w środowisku polskiej emigracji na Zachodzie, ukrywana przez pół wieku prawda o mordzie popełnionym na żołnierzach polskich w niewoli radzieckiej w latach II wojny światowej.

W czasach zimnej wojny polska emigracja na Zachodzie, jak i międzynarodowa opinia publiczna, konsekwentnie i stanowczo domagała się od władz Związku Radzieckiego ujawnienia całej prawdy o zbrodni katyńskiej i nie uznawała głoszonej tezy, że zbrodnię tę popełnili Niemcy w 1941 r. W odpowiedzi na to, radzieccy propagandyści postanowili wykorzystać sprawę zbieżności nazwy Katyń (miejscowości położonej w pobliżu Smoleńska) ze spaloną w marcu 1943 r., przez Niemców wioską na Białorusi o nazwie Chatyń, aby zdezorientować opinię międzynarodową (ale też własną), tworząc legendę wokół Chatynia³. W celu upowszechnienia tej dezinformacji wydana została w ZSRR w wielomilionowym nakładzie broszura o wydarzeniach w Chatyniu, którą autor niniejszego artykułu nabył podczas pobytu na Syberii w 1984 r. w małym wiejskim sklepiku myśląc, że chodzi o zbrodnię katyńską popełnioną w 1940 r. Już lektura pierwszych stron tej broszury uświadomiła mu, jak bardzo się pomylił.

Zwrot w odsłanianiu prawdy o zbrodni katyńskiej nastąpił dopiero w końcowej fazie zimnej wojny. Historycy są zgodni co do tego, że przełomowe znaczenie dla ujawnienia nowych dowodów o mordzie katyńskim miała zmiana stanowiska najwyższych władz Związku Radzieckiego, co nastąpiło po dojściu do władzy w 1985 r. Michaiła Gorbaczowa i jego polityce wewnętrznej i międzynarodowej określanej mianem pierestrojki, a następie za kadencji prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna. W kwietniu 1990 r., dokładnie w pół wieku po mordzie w Katyniu, władze radzieckie oficjalnie przyznały, że zastrzelenia ok. 14,5 tys. polskich jeńców wojennych nie dokonali Niemcy latem 1941 r., lecz NKWD wiosną 1940 r. na polecenie najwyższych władz ZSRR. Przyznanie się do tej zbrodni ludobójstwa władzom radzieckim nie przyszło łatwo, o czym świadczy chociażby to, że jednocześnie

³ Szerzej zob. L. Wyszczelski, *Rosyjska polityka historyczna wobec Polski. Kwestia Anty-Katynia*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2023, nr 3, s. 81–82.

Michaił Gorbaczow polecił zarządzeniem z 3 listopada 1990 r. podjąć działania mające na celu zminimalizowanie strat wizerunkowych związanych z ujawnieniem nowych faktów o zbrodni katyńskiej, które są znane jako Anty-Katyń⁴. Jego głównym celem było pomniejszenie wydzwisku propagandowego zbrodni katyńskiej i wykazanie, że to Polacy pierwsi dopuścili się masowej zbrodni na jej obywatelach, czyli są winni śmierci jeńców Armii Czerwonej w polskiej niewoli po 1920 r. W związku z tym, nie mają oni moralnego prawa oskarżać strony rosyjskiej o zbrodnię katyńską. Anty-Katyniowi nadano dużą rangę propagandową⁵. Niestety, propagandzie tej uległa wcale niemała grupa historyków rosyjskich, o czym przekonał się autor niniejszej publikacji podczas wystąpienia na jednej z konferencji naukowej w Rüdeshheim am Rhein (Hesja) w 1995 r., zorganizowanej przez prof. Rexa Rexheusera, byłego dyrektora Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie, kiedy to dwóch historyków rosyjskich oskarżyło go o zaniżanie liczby ofiar jeńców bolszewickich w niewoli polskiej po 1920 r.

Niezależnie jednak od tego, w tym samym 1990 r., przekazano również stronie polskiej kserokopie niektórych dokumentów dotyczących więzionych w obozach NKWD jeńców polskich, a Naczelna Prokuratura Wojskowa ZSRR wszczęła śledztwo w sprawie mordu popełnionego na jeńcach więzionych w obozach w Kozielsku, Ostaszkwie i Starobielsku. Powyższe decyzje władz Związku Radzieckiego, a następnie Federacji Rosyjskiej następowały pod naciskiem międzynarodowej oraz polskiej opinii publicznej, a także dzięki staraniom najwyższych władz Rzeczypospolitej Polskiej. Duże zasługi w tym procesie miały również działające w Rosji środowiska dysydenckie oraz powstałe w 1989 r. Stowarzyszenie Memoriał i jego studia nad polskimi ofiarami represji i zbrodni katyńskiej oraz związane z nimi grono postępowych historyków rosyjskich, będących orędownikami ujawnienia całej prawdy o mordzie katyńskim, których wybitną przedstawicielką była m.in. prof. Natalia Lebediewa⁶. W roku 1992 prezydent Rosji Borys Jelcyn przekazał prezydentowi RP Lechowi Wałęsie kserokopie najważniejszych dokumentów decyzyjnych w sprawie katyńskiej, w tym uchwałę Biura Politycznego WKP(b) z 5 marca 1940 r., na mocy której dokonano mordu na 14,5 tys. jeńcach Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska oraz ponad 7 tys. innych obywatelach polskich. Ważnym krokiem było otwarcie dla historyków polskich niektórych archiwów postradzieckich, w tym zgoda na pracę polskiej Wojskowej Komisji Archiwalnej, która sprowadziła do kraju obszerną dokumentację i kolekcję akt personalnych, dotyczącą m.in. losów polskich

4 Pojęcie stosowane przez historyków polskich na określenie sowieckiej i rosyjskiej akcji propagandowej, której celem jest relatywizacja zbrodni katyńskiej przez powiązanie jej z wysoką śmiertelnością wśród jeńców sowieckich w niewoli polskiej (1919–1921).

5 Szerzej zob. m.in. L. Wyszczelski, *op.cit.*, s. 83–88; M. Pieczyński, *Anty-Katyń Gorbaczowa*, <https://historia.dorzeczy.pl/368716/anty-katyn-gorbaczowa.html> [dostęp: 25 XI 2023 r.].

6 N. Lebediewa, *Katyń. Zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1997 (tytuł oryginału: *Katyn. Prestuplenije protiv czelowieczestwa*, Moskwa 1994).

żołnierzy-jeńców wojennych z 1939 r.⁷. Dzięki tym decyzjom m.in. możliwe było przeprowadzenie w latach 1991–1992 sondażowych ekshumacji w Katyniu, Miednoje i Charkowie, jak również w latach 1994–2000 prac nad urządzeniem polskich cmentarzy wojennych w tych miejscach, podpisanie w 1994 r. umów o grobach i miejscach pamięci ofiar wojny i represji między Polską i Federacją Rosyjską oraz Polską i Ukrainą. W roku 2000 otwarte i poświęcone zostały Polskie Cmentarze Wojenne w Charkowie, Katyniu i Miednoje. Niestety, od tego wydarzenia rozpoczął się powolny, ale widoczny impas w stosunkach polsko-rosyjskich, w tym w ujawnianiu nowych dowodów zbrodni na polskich jeńcach wojennych. Ostatnim pozytywnym akcentem w stosunkach dwustronnych była wydana drukiem w 2010 r. monumentalna publikacja, zawierająca wynik współpracy polskich i rosyjskich uczonych w ramach Polsko-Rosyjskiej Grupy do spraw Trudnych, w której jeden z rozdziałów poświęcony był zbrodni katyńskiej⁸. Od 2010 r. stosunki polsko-rosyjskie stawały się coraz bardziej napięte, a właściwie zamrożone. Skutkowało to m.in. tym, że władze Rosji ograniczyły dostęp polskim badaczom do archiwów poradzieckich, a następnie w ogóle je zamknęto. Niestety, nic nie wskazuje, że w najbliższych latach wzajemne stosunki ulegną polepszeniu lub normalizacji.

Drugą przesłanką, o której wspomniano już wcześniej, a która zadecydowała o przełomie w dochodzeniu prawdy o mordzie katyńskim, była postawa i aktywna działalność polskiej emigracji na Zachodzie, w tym liczne materiały, opracowania oraz publikacje wydawane w języku polskim, a także w językach obcych. Należy przypomnieć, że pierwszą była książka wydana po raz pierwszy w Londynie w 1948 r. pod redakcją Józefa Mackiewicza i z przedmową Władysława Andersa⁹. Przełomowa okazała się monografia Janusza K. Zawodnego *Death in the Forest*, której polskojęzyczne wydanie ukazało się w 1989 r. pod innym tytułem¹⁰. Oprócz nich, na temat zbrodni katyńskiej opublikowało wyniki swoich dociekań wielu innych autorów zarówno za granicą, jak i później w kraju, którzy są wymienieni w wydanym zbiorze bibliograficznym¹¹. Sprawa zbrodni katyńskiej i jej implikacje mają bogatą bibliografię. Szacuje się, że do końca 2020 r. mogło ukazać się nawet 7 tys. publikacji¹². Duże zasługi w upowszechnianiu wiedzy o mordzie katyńskim mają też różne wydawnictwa przygotowywane i rozprowadzane przez podziemie solidarnościowe

7 Wojskowa Komisja Archiwalna powołana została decyzją Ministra Obrony Narodowej z 29 czerwca 1992 r. i działała z przerwami do 1997 r.

8 A. Przewoźnik, N. Lebediewa, *Zbrodnia katyńska. Proces odkrywania prawdy i upamiętnienie ofiar*. W: *Białe płamy – czarne płamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 299–359.

9 *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów (z przedmową Władysława Andersa)*, Londyn 1948.

10 J.K. Zawodny, *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, Indiana 1962 (następne wydania: London 1971, 1980, New York 1988); idem, *Katyń*, [wyd. 2 pol.], Lublin–Paryż 1989.

11 *Zbrodnia Katyńska – bibliografia 1940–2010*, Warszawa 2010. W opracowaniu tym wymienia się 5916 tytułów publikacji, które ukazały się w latach 1940–2010.

12 Szerzej zob. P. Glugła, *Vinctis non victis. Wybrane implikacje zbrodni katyńskiej z 1940 r. Przeszość i współczesność*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2020, nr 4, s. 101–126.

w latach osiemdziesiątych XX w. oraz postawa rodzin ofiar zbrodni katyńskiej, pielęgnujących pamięć o swoich bliskich, będących ofiarami stalinowskiego ludobójstwa, a następnie konsekwentna i zdeterminowana postawa społeczeństwa polskiego w dążeniu do przezwyciężenia tzw. kłamstwa katyńskiego. Po przeciwnej stronie, mord katyński był tematem tabu, nad którym zaciągnięto szczelną kurtynę milczenia ze względów na obowiązujące pryncypia polityczne i ideologiczne w stosunkach polsko-radzieckich. Z tego powodu obowiązywała jedna wykładnia propagandowa, mianowicie ta, że mordu tego dokonali Niemcy, a nie Sowieci. Skutkowało to tym, że faktycznie nie ukazywały się w zasadzie żadne publikacje na ten temat. Jedynym wyjątkiem była wydana na zamówienie władz książka Bolesława Wójcickiego, która wbrew udokumentowanym faktom i rzetelnym monografiom wyjaśniającym uczciwie i rzetelnie wszystkie aspekty zbrodni katyńskiej, zawierała treści mające potwierdzić, że zbrodni tej dokonali Niemcy¹³.

Podjęcie problematyki katyńskiej przez Centralne Muzeum Jeńców Wojennych – pierwszy okres działalności

Przypomnijmy, że obecne CMJW – jako samodzielna instytucja muzealna – zostało utworzone w 1965 r. pod nazwą Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych w Łambinowicach. Jego cele i zadania zostały określone w statucie w sposób następujący: „Zadaniem muzeum jest gromadzenie, zabezpieczenie, naukowe opracowywanie i udostępnianie społeczeństwu dowodów i materiałów dotyczących zbrodni niemieckiego imperializmu i hitleryzmu popełnionych na jeńcach wojennych”¹⁴. Zapis jest adekwatny do okresu, kiedy powstał. Po pierwsze, świadczy o tym, że muzeum powstało w okresie napiętych stosunków polsko-zachodniemieckich, które zostały dopiero ocieplone po podpisaniu układu o podstawach normalizacji stosunków między PRL a RFN w grudniu 1970 r. Po drugie, w statucie wyraźnie zapisano, że chodzi wyłącznie o zbrodnie niemieckiego imperializmu i hitleryzmu na jeńcach wojennych, co w skrócie oznaczało, że działalność muzeum obejmowała tylko i wyłącznie problematykę żołnierzy koalicji antyhitlerowskiej, którzy w latach II wojny światowej byli przetrzymywani w niewoli niemieckiej, w tym w kompleksie obozów jenieckich w Lamsdorf. I jedynie na tej tematyce była skoncentrowana działalność muzeum, legitymującego się – co należy podkreślić – liczącym się w kraju i za granicą wymiernym i niekwestionowanym dorobkiem przez kolejnych 25 lat, tj. do końca lat osiemdziesiątych XX w., kiedy cele i zadania muzeum – pomimo dwukrotnej zmiany nazwy placówki – pozostawały takie same. Innej możliwości

13 B. Wójcicki, *Prawda o Katyniu*, wyd. 2, Warszawa 1953.

14 Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Archiwum Zakładowe, Statut Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych w Łambinowicach. Rozdział II. Cele i zadania, § 6. Załącznik do zarządzenia nr 119 Ministra Kultury i Sztuki z 3 września 1966 r.

zresztą nie było¹⁵. I mogło to jeszcze trwać przez kolejne lata, gdyby nie – o czym wspomniano już wyżej – nie zaszły ważne geopolityczne procesy w Europie i świecie, w tym w samym ZSRR i Polsce stwarzające przesłanki, a zarazem możliwości poszerzenia obszaru działalności muzeum o losy polskich jeńców wojennych w radzieckim systemie totalitarnym. Czyli rozpoczęcie realizacji projektu badawczego obejmującego w sposób całościowy dramatyczne losy żołnierzy polskich w dwóch systemach jenieckich w latach II wojny światowej.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych minionego wieku było już pewne, że w najbliższym czasie rozpoczną się w Polsce (a także poza jej granicami) zakrojone na szeroką skalę badania naukowe, a następnie pojawią się publikacje dotyczące losów jeńców polskich na terytorium ZSRR w latach II wojny światowej oraz popełnionej na nich zbrodni ludobójstwa w 1940 r. Swoją akces do tych badań oraz prowadzenia innych działań, np. sondażowych ekshumacji zgłosiło wiele uczelni wyższych, instytutów, ośrodków i placówek o charakterze naukowym i oświatowym, muzea, organizacje pozarządowe, fundacje, środowiska rodzin ofiar katyńskich i inne. Uczestnictwo w pracach badawczych zadeklarowała także spora grupa historyków i przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Sprawa katyńska budziła ogromne zainteresowanie polskiej opinii publicznej, domagającej się ujawnienia wszystkich aspektów związanych z tym tematem. To zainteresowanie było widoczne w różnych środowiskach, w tym także poza granicami Polski. Jednym słowem, sprawa zbrodni katyńskiej, popełnionej na przedwojennej polskiej elicie wojskowej i intelektualnej, stała się symbolem narodowej tragedii i budziła ogromne zainteresowanie polskiej i międzynarodowej opinii publicznej.

W tej sytuacji było oczywiste i zrozumiałe, że CMJW włączy się – z racji jego centralnego usytuowania – do inicjowanych i podejmowanych działań w skali całego kraju na rzecz ujawnienia wszystkich aspektów dotyczących losów polskich jeńców wojennych na terytorium ZSRR w latach II wojny światowej. W praktyce oznaczało to, że zamierza poszerzyć swoją dotychczasową działalność statutową o nową problematykę, stając się w ten sposób placówką naukowo-badawczą i muzealną zajmującą się losami jeńców wojennych nie tylko w jednym, ale w dwóch europejskich systemach totalitarnych – niemieckim i radzieckim. W kierownictwie muzeum i gronie pracowników merytorycznych rozpoczęto dyskusję o zakresie i możliwościach realizacji nowych zadań. Początkowo zrodziła się nawet myśl, aby podjąć starania mające na celu uczynienia z CMJW centralnego ośrodka badań nad losami jeńców polskich w ZSRR. Słusznie przewidywano bowiem, że Polska otrzyma dokumenty, materiały oraz artefakty, które zostaną – jak przypuszczano – przekazane Polsce przez stronę rosyjską. Chodziło zatem o to, aby CMJW dysponowało zbiorem archiwalnym i bazą danych, podobnymi do tego, które muzeum już posiadało o jeńcach wojennych w niewoli niemieckiej, czyli możliwość wystawiania

15 W 1973 r. zmieniono nazwę placówki na Muzeum Martyrologii i Walki Jeńców Wojennych w Łambinowicach, a w 1984 r. na Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu.

zaświadczeń potwierdzających pobyt w niewoli radzieckiej. Taką sugestią Walter Świerc, ówczesny dyrektor CMJW, przedstawił dr. Wiesławowi Janowi Wysockiemu, ówczesnemu sekretarzowi generalnemu Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa podczas rozmowy (w obecności autora niniejszego tekstu) w Warszawie w marcu 1990 r. Kwestię tę poruszył także dyrektor CMJW podczas wizyty w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Próbę przekonania do koncepcji muzeum podjął jeszcze w 1992 r. kolejny dyrektor muzeum dr Czesław Wawrzyniak w rozmowie z prof. Jerzym Skowronkiem, dyrektorem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (w obecności niżej podpisanego)¹⁶. Propozycje obu dyrektorów zostały życzliwie wysłuchane, ale przedstawiciele władz centralnych byli bardzo ostrożni w wydawaniu jakichkolwiek pozytywnych opinii, czy składaniu wiążących obietnic. Dało się jednak wyczuć, że na szczeblu centralnym jest rozważana i przygotowywana inna koncepcja w kwestii gromadzenia, przechowywania dokumentów i pamiątek o losach polskich jeńców wojennych na Wschodzie oraz prowadzenia szerokiej działalności popularyzatorskiej na temat zbrodni katyńskiej i jej rozlicznych implikacji¹⁷. Koncepcja ta zmaterializowała się w postaci utworzenia i otwarcia w czerwcu 1993 r. Muzeum Katyńskiego w Warszawie, z którym zgromadzono artefakty grobowe, wydobyte z ekshumacji prowadzonych w Katyniu, Miednoje i Charkowie oraz fotografie i pamiątki związane ze zbrodnią katyńską. Muzeum Katyńskie to pierwsza na świecie placówka muzealno-martyrologiczno-badawcza dokumentująca w całości zbrodnię popełnioną na ok. 22 tys. jeńcach i więźniach na terytorium Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej. Niektórzy pracownicy CMJW faktem, że ich muzeum nie otrzymało wówczas takiego statusu jak Muzeum Katyńskie byli nieco rozczarowani. Od samego bowiem początku współpraca Muzeum Katyńskiego z Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych układała się wręcz wzorowo, zarówno w czasach kiedy dyrektorem był płk w st. sp. Zdzisław Sawicki, jak i w ostatnich latach za kadencji dyrektora Sławomira Frątczaka.

Z perspektywy czasu można ocenić, że oczekiwania polegające na koncepcji utworzenia jednego centralnego ośrodka badań nad zbrodnią katyńską na bazie CMJW należy ocenić jako zbyt maksymalistyczne i w znacznym stopniu nierealne. W tym czasie muzeum nie było do tego przygotowane zarówno pod względem lokalowym, finansowym, logistycznym oraz kadrowym i borykało się z wieloma problemami wynikającymi z ówczesnej trudnej sytuacji gospodarczej i społecznej kraju na początku transformacji ustrojowej w Polsce, która – co należy przypomnieć

16 W opublikowanych drukiem wspomnieniach zarówno Walter Świerc, jak i dr Czesław Wawrzyniak, nie odnieśli się w ogóle do wymienianych w tekście rozmów. Por. W. Świerc, *Moje wspomnienia z lat 1981–1989*, „LRM” 2005, t. 28, s. 171–175; C. Wawrzyniak, *We wdzięcznej pamięci*, „LRM” 2005, t. 28, s. 177–182.

17 Podczas kwerendy w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie na początku 1993 r. jeden z członków Wojskowej Komisji Archiwalnej powiedział autorowi niniejszego artykułu, że CMJW nie jest brane pod uwagę jako instytucja, której przekazane zostaną dokumenty katyńskie, co wkrótce miało się potwierdzić.

– miała wiele odcieni zarówno nadziei, jak i obaw co do przyszłości. Generalnie, ówczesna sytuacja muzeum była adekwatna do ogólnej sytuacji, a więc trudna, zresztą nieodłączająca od innych muzeów, w tym martyrologicznych. Kiedy dziś młodym wiekiem pracownikom muzeum (ale też postronnym) chce się przekazać kilka informacji o warunkach pracy w tamtym okresie kręcą z niedowierzaniem głową lub zbywają to uśmiechem, podejrzewając swojego rozmówcę o konfabulację. Należy zatem przypomnieć, że mimo wysiłków ówczesnych dyrektorów, tj. Waltera Świerca i Czesława Wawrzyniaka, warunki lokalowe i socjalne muzeum były niemal spartańskie, a całe oprzyrządowanie techniczne do pracy niemal siermiężne. Budynki w Opolu i w Łambinowicach były opalane koksem lub węglem, czyli opałem notorycznie deficytowym. Kiedy pewnego razu w Opolu portier wrzucił go do kotłowni, całe wyposażenie budynku, łącznie z podłogami, meblami, księgozbiorem itd., było pokryte czarnym pyłem koksowym (węglowym), podobnie jak ubrania pracowników.

Muzeum dysponowało tylko jednym telefonem wspólnym dla dyrektora i sekretariatu, i wszyscy pracownicy mogli korzystać tylko z niego, innych środków łączności – łącznie z komórkami! – nie było. W muzeum nie było żadnego kserografu, otrzymało go dopiero jesienią 1991 r. jako dar od ordynariusza opolskiego biskupa Alfonsa Nossola, co było dla muzeum wydarzeniem wręcz epokowym! Komputeryzacja, o której niewiele wówczas wiedziano, była kwestią przyszłości. Pierwsze dwa lub trzy komputery muzeum uzyskało dzięki temu, że zostały one... wybrakowane przez któryś z banków, a następnie kilka – również wybrakowanych – z Elektrowni „Opole”. Do tego czasu musiały wystarczyć mocno wyeksploatowane maszyny do pisania, na których powstawały teksty artykułów, książek i wszystkie dokumenty z użyciem tzw. korektorek w postaci płynu lub papierowego listka, które pozwalały już poprawiać błędy w tekstach. Wspomnieć również należy o tym, że pracownicy z wystawami lub wyjazdem na lekcje muzealne byli zdani na podróż zdezelowaną, awaryjną „Nyską”. Na szczęście, muzeum nie doświadczyło większych szkód w czasie historycznej powodzi 1997 r. Woda wdarła się tylko do najniższej położonego pomieszczenia piwnicznego, a przed ewentualnymi większymi skutkami odpowiednio się zabezpieczyło. Jednym słowem, pomimo różnych trudności i nieprzewidzianych przeszkód, cały zespół muzealny był bardzo odpowiedzialny, zdyscyplinowany i zaangażowany w realizacji zadań, a stosunki między pracownikami były koleżeńskie, przyjazne.

Dużą niewiadomą była też przyszłość muzeum zarówno pod względem finansowania, jak i podporządkowania. Nie było także przygotowane pod względem merytorycznym, ponieważ dotychczas zajmowało się głównie problematyką jeniecką w niewoli niemieckiej i w tym obszarze dysponowało bardzo profesjonalną kadrą, która miała niekwestionowany dorobek. Tymczasem problematyka losów jeńców polskich na Wschodzie była tematyką nową, której badania wymagały kadry znającej tę materię, posiadającej też przynajmniej podstawową wiedzę z zakresu stosunków polsko-radzieckich/rosyjskich. W tym samym czasie w przestrzeni publicznej pojawiła się sprawa powojennego Obozu Pracy w Łambinowicach (1945–1946),

którego historia stanowiła tabu w czasach PRL i była jedną z białych plam w historiografii polskiej. Muzeum wzięło na siebie bardzo trudny i absorbujący dyrekcję i pracowników obowiązek dokonania naukowej rekonstrukcji jego dziejów, łącznie z publikacjami i pracą edukacyjną. Ma też – co podkreślali niejednokrotnie m.in. wybitni historycy – niekwestionowane zasługi (co, niestety starają sobie przypisać inni) w zakresie wygaszania dużych emocji wokół historii tego obozu, które miały miejsce w stosunkach polsko-niemieckich i narodowościowych na Śląsku¹⁸. A także pracy na rzecz upamiętnienia uwięzionych w nim ludzi, w tym – jako inwestor ustanowiony decyzją wojewódzkich władz samorządowych będących pod naciskiem ówczesnego wojewody opolskiego – budowy cmentarza ofiar tego obozu w 2002 r. i zorganizowania wystawy stałej w Łambinowicach¹⁹. Należy te fakty odnotować, chociażby z tego względu, że pojawiły się obawy, iż włączenie muzeum do sprawy powojennego obozu odsunie na dalszy plan problematykę jeniecką w działalności placówki, w tym temat zbrodni katyńskiej. Obawy te jednak się nie potwierdziły.

Nie czekając na decyzję władz centralnych, w kwietniu 1990 r. ówczesny dyrektor muzeum Walter Świerc podjął decyzję, że placówka poszerzy – w miarę swoich możliwości i niezależnie od trudności i różnych przeciwności – zakres i kierunki swojej statutowej działalności o tematykę losów jeńców polskich na terytorium ZSRR w latach II wojny światowej (oficjalna zmiana w statucie nastąpiła dopiero w 1994 r.). Decyzja ta została w pełni zaakceptowana przez Radę Muzeum i dobrze przyjęta przez cały zespół muzealny. Wszyscy wychodzili z założenia, że jest to nie tylko obowiązek muzeum, ale także powinność natury moralnej. Ramy, nową formułę oraz ogólną koncepcję zamierzeń miał przygotować Dział Naukowo-Badawczy, który miał też być wiodącym w tym obszarze działalności. W pierwszej kolejności planowano zgromadzić literaturę przedmiotu i dostępne materiały dotyczące zbrodni katyńskiej i udzielać pomocy merytorycznej innym działom mającym z nim współpracować w realizacji założonych celów i zadań. Dział Naukowo-Badawczy stanął przed trudnym wyzwaniem, chociażby ze względu na fakt, że początkowo składał się zaledwie z... czterech pracowników. Byli to mgr Róża Bednorz – nestorka muzealników, dr Danuta Kisielewicz, która wkrótce została zatrudniona także w Wyższej Szkole Pedagogicznej, ale nadal współpracowała z muzeum, co zresztą kontynuuje do dnia dzisiejszego, dr Wiesław Malicki, znany w środowisku poeta oraz niżej podpisany ze stopniem doktora o specjalności stosunki międzynarodowe, pracujący w muzeum zaledwie od czterech miesięcy, który po trzech miesiącach został powołany na kierownika tego działu. Później dział został kadrowo wzmocniony przez młodych wiekiem absolwentów Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu Norberta Honkę i Violetę Rezler-Wasielewską oraz Uniwersytetu Opolskiego Wojciecha Półchłopa. Należy podkreślić, że od samego początku dział mógł liczyć na pomoc dyrektorów

18 Por. W. Wrzesiński, *Nowe elementy i kierunki w polskich badaniach niemoznawczych*, „Przegląd Zachodni” 1996, nr 1, s. 77.

19 Szerzej zob. E. Nowak, *Upamiętnienie z przeszkodami*, „Kwartalnik Opolski” 2013, nr 4, s. 79–102.

muzeum, kolejnych przewodniczących Rady Muzeum oraz wszystkich pracowników pozostałych działów, szczególnie Oświatowo-Wystawienniczego, którego kierownikiem była Stanisława Borzemska, i Działu Dokumentacji i Biblioteki, kierowanego przez Annę Bojarską. Bez ich pomocy oraz wsparcia i zaangażowania pozostałych działów i pracowników, trudno byłoby przystąpić do realizacji założonych celów.

W przygotowanej przez Dział Naukowo-Badawczy koncepcji działań w zakresie problematyki katyńskiej założono, że powinny one być – w sytuacji funkcjonowania już w Polsce wielu ośrodków i środowisk naukowych zajmujących się tą tematyką, a zarazem ograniczonymi możliwościami badawczymi i edukacyjnymi CMJW – przemyślane i skoncentrowane na kilku wybranych problemach. Zaliczono do nich przede wszystkim m.in.: badania komparatystyczne różnych aspektów funkcjonowania dwóch systemów jenieckich – niemieckiego i radzieckiego, organizację konferencji, sesji i sympozjów naukowych z udziałem wybitnych historyków, na których przedstawiane będą stan i wyniki badań nad problematyką katyńską, w tym także współczesne jej implikacje oraz reperkusje w Polsce i w przestrzeni międzynarodowej, aktywne uczestnictwo w wymianie doświadczeń na szczeblu krajowym i międzynarodowym, prowadzenie działalności publikacyjnej, wydawniczej i szerokiej działalności popularyzatorskiej obejmującej różne środowiska, organizacja i prezentacja tematycznych wystaw stałych i czasowych. Ponadto planowano badania śladów zbrodni katyńskiej na Opolszczyźnie, ścisłą współpracę ze środowiskiem Rodzin Katyńskich, spotkania z byłymi jeńcami w niewoli radzieckiej, tworzenie zasobu archiwalnego gromadzącego dokumenty, materiały, pamiątki i relacje jeńców polskich w niewoli radzieckiej oraz rodzin ofiar zbrodni katyńskiej.

Do realizacji tych zadań cały zespół muzealny przystąpił natychmiast i z dużym zaangażowaniem. Przykładem niech będzie fakt, że już w czerwcu 1990 r. CMJW zorganizowało w Opolu jedną z pierwszych w Polsce po 1989 r. sesję naukową poświęconą zbrodni katyńskiej, w której udział wzięli czołowi polscy historycy na czele z prof. Czesławem Madajczykiem z Instytutu Historii PAN²⁰. Podczas sesji prezentowana była w Muzeum Śląska Opolskiego wystawa czasowa, zrealizowany został także film dokumentalny²¹. Zorganizowanie sesji naukowej (o której mowa będzie jeszcze w dalszej części artykułu) oceniono jako jedno z pierwszych w kraju przedsięwzięć poświęconych temu zagadnieniu po 1989 r. Odbiło się ono szerokim echem nie tylko w województwie opolskim i utwierdziło dyrekcję i pracowników muzeum – wbrew głosom niektórych sceptyków – o słuszności i potrzebie dalszych prac badawczych i popularyzatorskich nad tą tematyką, która wkrótce stała

20 Prof. Czesław Madajczyk, wybitny polski historyk, członek PAN, autor wielu monumentalnych publikacji wziął udział w tej konferencji jako autor wydanej w 1989 r. głośnej książki *Dramat katyński*, Warszawa 1989.

21 Wystawa przygotowana została przez Muzeum Historii w Krakowie i Krakowskie Towarzystwo Fotograficzne, natomiast film dokumentalny zrealizowany został na zlecenie CMJW według scenariusza E. Nowaka i w reżyserii T. Horoszkiewicza.

się jednym z wiodących zagadnień w działalności muzeum. Po upływie dekady placówka miała już liczący się w tym obszarze dorobek²².

Konferencja ta miała jeszcze jedno ważne znaczenie. Uświadomiła ona bowiem dyrekcji i całemu zespołowi muzealnemu, że realizacja zamierzonych przez CMJW zadań w zakresie tematyki katyńskiej zależy w dużym stopniu od ścisłej współpracy z innymi ośrodkami badawczymi i naukowymi, instytucjami, muzeami, liczną grupą wybitnych znawców tej tematyki oraz innymi podmiotami zajmującymi się tą samą problematyką w skali kraju, jak i za granicą, np. w Czechach. Bez tej współpracy muzeum trudno byłoby osiągnąć wszystko to, co zdołało uzyskać w badaniach i popularyzacji wiedzy o zbrodni katyńskiej.

Poniżej podajemy przykłady stosowanych form działalności CMJW w obszarze tematyki katyńskiej. Należy zastrzec, że nie wyczerpują one wszystkich form, a jedynie te najbardziej reprezentatywne.

Ważniejsze formy działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w obszarze problematyki katyńskiej

Prace badawcze

Podstawą prowadzenia prac badawczych jest dostęp do archiwów i przeprowadzenia w nich kwerend. W przypadku pracowników muzeum możliwości przeprowadzenia sondażowych kwerend dotyczących tematu katyńskiego w archiwach poradzieckich były ograniczone. Autor podjął wszakże taką próbę podczas pobytu w 1993 r. (kiedy stosunki polsko-rosyjskie były jeszcze poprawne) w dwóch archiwach moskiewskich, ale jego prośba nie została pozytywnie rozpatrzona²³. Odmowę uzasadniano tym, że dostęp do dokumentów katyńskich uzyskało – na podstawie umowy polsko-rosyjskiej – jedynie polskie Centralne Archiwum Wojskowe, których pracownicy w tym czasie prowadzili kwerendy w archiwach moskiewskich. Jako drugą przyczynę podawano fakt, że zakres kwerendy autora niniejszego tekstu obejmował tylko temat losów jeńców w obozach Lamsdorf w latach 1939–1945. W tym temacie został bardzo życzliwie potraktowany przez dyrekcję tych archiwów, otrzymując daleko idącą fachową pomoc. Podczas drugiego pobytu w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w 2009 r. autor nie podjął już żadnych rozmów na temat ewentualnej kwerendy dotyczącej dokumentacji katyńskiej, ponieważ wiedział, że ze względu na ochłodzenie stosunków polsko-rosyjskich były one z góry skazane na niepowodzenie.

W tej sytuacji pracownikom CMJW pozostały jedynie możliwości przeprowadzenia kwerend w archiwach krajowych, oraz niektórych archiwach zachodnioeuropejskich, archiwach sądowych, a także poszukiwań bibliotecznych. Analizowano

22 Szerzej zob. E. Nowak, *Problematyka, niemieckiego i radzieckiego systemu jenieckiego w działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (1990–1999)*, „LRM” 1999, t. 22, s. 7–18.

23 Chodziło o Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej i Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych (byłe Archiwum Specjalne) w Moskwie.

także wyniki badań innych ośrodków naukowych i indywidualnych historyków, relacje i wspomnienia świadków tamtych wydarzeń oraz dokumenty i pamiątki przechowywane przez rodziny ofiar zbrodni katyńskiej. Wykorzystując wszystkie dostępne źródła, podjęto następujące prace badawcze:

- porównawcze mające na celu pokazanie zasadniczych podobieństw i różnic między dwoma systemami jenieckimi, tj. niemieckim i radzieckim;
- porównawcze wybranych aspektów funkcjonowania dwóch systemów jenieckich. Przykładem mogą być badania młodszych stażem pracowników CMJW i ich prace awansowe na stopień doktora: Norberta Honki, Violetty Rezler-Wasielewskiej i Wojciecha Póchlópka (wszystkie wydane drukiem przez muzeum)²⁴. Były to prace bardzo ważne, w których – ze względu na brak dostępu do źródeł radzieckich – większa część rozważań dotyczyła jednak jeszcze obozów niemieckich;
- tematów odnoszących się jedynie do losów jeńców polskich w niewoli radzieckiej;
- tematów niszowych, tzn. funkcjonowania dwóch systemów jenieckich, np. zagadnienia wymiany jeńców polskich w latach 1939–1940 między stroną niemiecką i radziecką²⁵;
- implikacji zbrodni katyńskiej, w tym współczesnych²⁶;
- śladów zbrodni katyńskiej w ujęciu lokalnym, tj. na Śląsku Opolskim²⁷.

Organizacja konferencji, sesji i sympozjów naukowych

Jednym z najważniejszych działań CMJW była organizacja konferencji, sesji, sympozjów i seminariów naukowych poświęconych zbrodni katyńskiej. Miały one głównie charakter przeglądowy, ich głównym celem było prześledzenie stanu i wyników badań naukowych, prowadzonych przez różne ośrodki naukowe w kraju i za granicą, jak również wymianę doświadczeń w zakresie działalności badawczej. Z pewnością dużą zasługą muzeum był fakt, że udało się na te przedsięwzięcia zaprosić grupę czołowych badaczy zajmujących się tą problematyką, w tym z zagranicy. Podkreślenia wymaga duża systematyczność ich organizowania. Warto

24 Szerzej zob. N. Honka, *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998; V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001; W. Póchlópek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.

25 Zob. m.in. D. Kisielewicz, *Wymiana polskich jeńców wojennych między ZSRR a Niemcami w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Nauki Społeczno-Polityczne” 1995, z. 11, s. 97–108; E. Nowak, *Wymiana jeńców polskich między ZSRR a III Rzeszą (1939–1941) w świetle wspomnień żołnierzy Wojska Polskiego*. W: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r.*, red. E. Nowak, Opole 1997, s. 141–152.

26 Zob. m.in. D. Kisielewicz, *Echa zbrodni katyńskiej w oflagach Trzeciej Rzeszy*, „LRM” 1992, t. 15, s. 117–122.

27 Zob. m.in. E. Nowak, *Ślady zbrodni katyńskiej na Opolszczyźnie*, „LRM” 1992, t. 15, s. 29–35; idem, *Uznani za zmarłych*, „Nowa Trybuna Opolska” 1992, nr 88, s. 3–4.

więc przypomnieć najważniejsze przedsięwzięcia konferencyjno-sesyjne i autorów referatów.

Pierwsza sesja naukowa, o której wspomniano już wcześniej, zorganizowana została przez muzeum w 50. rocznicę zbrodni katyńskiej. Odbyła się 7 czerwca 1990 r. Jej tematem były „Losy polskich oficerów i żołnierzy w niewoli radzieckiej”; a rolę moderatora podjął się prof. Czesław Madajczyk z Instytutu Historii PAN w Warszawie. Referaty wygłosiło 8 znawców tematu: dr hab. Mikołaj Iwanow (Uniwersytet Wrocławski), dr Andrzej Leszek Szczęśniak (Instytut Programów Szkolnych, Warszawa), dr Jacek Wilczur (Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa), dr hab. Edward Pawłowski (Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa), mgr inż. Tadeusz Pieńkowski (Warszawa), dr Eugeniusz C. Król i dr Piotr Łysakowski (Instytut Zachodni, Poznań), dr Danuta Kisielewicz (CMJW Łambinowice-Opole)²⁸.

Wystawa „Zginęli w Katyniu”, eksponowana podczas sesji naukowej, Opole, 7 czerwiec 1990 r. (kadr z filmu dokumentalnego wg scenariusza E. Nowaka i w reżyserii T. Horoszkiewicza)
Źródło: CMJW

Kolejnym wydarzeniem była sesja naukowa „Żołnierze polscy w niewoli radzieckiej w świetle najnowszych badań”, która odbyła się w Opolu 16 września 1993 r.

Dwa lata później muzeum zorganizowało ogólnopolską konferencję naukową „Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań” (Opole-Łambinowice, 11–12 wrzesień 1995 r.). Głównym przedmiotem obrad tej konferencji było zapoznanie uczestników ze stanem archiwów i wynikami najnowszych badań dotyczących szeroko rozumianej problematyki jenieckiej w latach II wojny światowej. Udział w niej wzięło ponad 100 osób reprezentujących: placówki naukowe, muzea,

²⁸ E. Nowak, *Coraz bliżej prawdy. 50 rocznica zbrodni katyńskiej*, „Kalendarz Opolski” 1991, s. 119–124.

archiwa oraz środowiska jenieckie i kombatanckie. Podczas obrad wygłoszono 11 referatów i 6 komunikatów, w tym także referaty poświęcone zbrodni katyńskiej (ppłk dr Stanisław Jaczyński, mgr inż. Jędrzej Tucholski, mgr Wanda Roman, dr Piotr Żaroń); 14 uczestników zabrało głos w dyskusji, która w większości skupiła się na losach polskich jeńców na terytorium ZSRR. Należy odnotować, że niestety w konferencji nie mógł wziąć udziału S.W. Mironienko, dyrektor Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie²⁹.

Następna konferencja „Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice”, odbyła się w Opolu 5 czerwca 1997 r. Stanowiła kontynuację konferencji z września 1995 r. i miała już charakter międzynarodowy. Zorganizowana została przez CMJW i Urząd do Spraw Kombatanatów i Osób Represjonowanych w Warszawie. Wzięło w niej udział 70 osób, w tym znani historycy z kraju i zagranicy, zajmujący się problematyką jeniecką. Referaty wygłosili: prof. Czesław Madajczyk (PAN, Warszawa), dr Dariusz Matelski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań), prof. Stefan Karner i dr Barbara Stelz (Uniwersytet w Grazu – Austria), dr hab. Marian Flemming (Warszawa), dr Stanisław Kaniewski (Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej – GKBZpNP – IPN, Warszawa), mgr Andrzej Kostrzewski (Instytut Katyński, Kraków), dr Albin Głowacki (Uniwersytet Łódzki), dr Jarosław W. Gdański (GKBZpNP – IPN, Warszawa), prof. Tadeusz Gasztold (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku). Oprócz wymienionych osób referaty wygłosili także pracownicy CMJW: dr Norbert Honka, dr Edmund Nowak, mgr Wojciech Pólichłopek i mgr Violetta Rezler-Wasielewska³⁰.

Konferencja naukowa „Jeńcy polscy w niewoli radzieckiej podczas II wojny światowej w świetle najnowszych badań”, Opole, 28 kwiecień 1999 r. Źródło: CMJW

²⁹ Materiały z konferencji wydane zostały drukiem *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań*, red. E. Nowak, Opole 1996.

³⁰ Materiały z konferencji zostały wydane drukiem *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, red. E. Nowak, Opole 1997.

Należy jeszcze krótko wymienić kolejne przedsięwzięcia konferencyjne i sesyjne CMJW, w tym: sesja popularnonaukowa (wspólna z Uniwersytetem Opolskim) „Jeńcy polscy w niewoli radzieckiej podczas II wojny światowej w świetle najnowszych badań” (Opole, 28 kwiecień 1999 r.); międzynarodowa konferencja naukowa „Losy jeńców wojennych różnych narodowości po zakończeniu II wojny światowej”³¹; międzynarodowa konferencja naukowa z udziałem referentów z Niemiec, Czech i Francji „W niewoli i na wolności. Losy jeńców wojennych w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu” (Opole, 3 grudzień 2009 r.); międzynarodowa konferencja naukowa, odbyta w ramach obchodów 50-lecia CMJW „70 lat po wojnie. Niemiecki i radziecki system jeniecki w badaniach naukowych” (Łambinowice, 20 listopad 2015 r.)³².

Międzynarodowa konferencja naukowa „70 lat po wojnie. Niemiecki i radziecki system jeniecki w badaniach naukowych”, Łambinowice, 20 listopad 2015 r.

Źródło: CMJW

Udział pracowników muzeum w konferencjach i sesjach naukowych w kraju i za granicą oraz publikacje ich wystąpień w języku polskim i językach obcych

Przy omawianiu tej formy działalności CMJW musimy zrezygnować ze szczegółowego wykazu przedstawiającego aktywny udział w konferencjach, sesjach

31 E. Nowak, *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu 7–8 listopada 2002 r.*, „ŁRM” 2002, t. 25, s. 213–214.

32 Materiały z tej ostatniej konferencji ukazały się drukiem pt. *O niewoli w 70 lat po wojnie. Studia i materiały*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2017.

i sympozjach naukowych oraz przygotowanych, wygłoszonych referatach, a także opublikowanych artykułach przede wszystkim ze względu na znaczną ich liczbę. Wyczerpujące informacje o nich znajdzie czytelnik w kolejnych tomach „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego”, wydanego drukiem w latach 1990–2022 (tomy 14–45)³³. Poniżej podajemy tylko kilka ogólnych informacji oraz niektóre przykłady o udziale pracowników muzeum w przedsięwzięciach konferencyjno-sesyjnych, a także przykłady publikacji naukowych i popularnonaukowych oraz recenzji książek autorów współpracujących z muzeum.

Udział ten był różnorodny i wielowątkowy. Można wyszczególnić cztery grupy tematyczne:

1. Podejmujące problem *sensu stricto* zbrodni katyńskiej, jej genezy, okoliczności i mechanizmu likwidacji jeńców polskich w 1940 r. oraz międzynarodowych implikacji i interpretacji w historiografii polskiej i rosyjskiej³⁴.

2. Podejmujące temat zbrodni katyńskiej w kontekście funkcjonowania dwóch totalitarnych systemów jenieckich: niemieckiego i radzieckiego. W tej grupie – spośród wielu wystąpień pracowników muzeum na konferencjach, sesjach naukowych i innych przedsięwzięciach – należy odnotować dwa referaty wygłoszone przez autora tego tekstu we Francji (2005 r.), gdzie temat losów jeńców polskich w ZSRR w latach II wojny światowej i zbrodni katyńskiej spotkał się z ogromnym zainteresowaniem oraz w Norwegii (2008 r.). Zostały one opublikowane w materiałach pokonferencyjnych w językach francuskim i angielskim (w pracach zwartych)³⁵. Oprócz nich wygłoszono i opublikowano jeszcze inne referaty dotyczące tego tematu³⁶.

3. Uwzględniające temat zbrodni katyńskiej w szerszym kontekście, tj. stosunków polsko-radzieckich/rosyjskich, relacji międzynarodowych oraz ważnych wydarzeń historycznych³⁷.

33 Zob. też uzupełniająco w publikacjach poświęconych prof. Danucie Kisielewicz – *Artificem commendant opus. Region – Pamięć – Polityka. Studia i materiały ofiarowane profesor Danucie Kisielewicz*, red. E. Ganowicz, Opole 2018, s. 26–40 oraz prof. Edmundowi Nowakowi – *Między historią a polityką. Śląsk w przestrzeni europejskiej. Studia i szkice dedykowane profesorowi Edmundowi Nowakowi*, red. D. Kisielewicz, A. Trzcielińska-Polus, Opole 2014, s. 16–31.

34 Szerzej zob. m.in. E. Nowak, *Katyń z perspektywy 70 lat*, „LRM” 2010, t. 33, s. 15–35.

35 E. Nowak, *Les prisonniers de guerre polonais en captivité allemande et soviétique dans la Seconde Guerre mondiale. Points communs et différences*. W: *La captivité des prisonniers de guerre. Histoire, art et mémoire 1939–1945*, ed. J.-C. Catherine, Lorient (France) 2008, 41–52; idem, *The Vicissitudes of the Polish Prisoners-of-War in the Two Totalitarian Systems of the Years 1939–1945. Similarities and Differences*. W: *Prisoners of War and Forced Labour: Histories of War and Occupation*, ed. M.N. Soleim, Newcastle 2010, s. 105–137.

36 Na przykład: E. Nowak, „Jeńcy polscy w dwóch reżimach totalitarnych”, wygłoszony na konferencji organizowanej przez Muzeum Stutthof nt. „Od Westerplatte do Norymbergi. II wojna światowa we współczesnej historiografii, muzealnictwie i edukacji” (Sztutowo, 2–9 IX 2009 r.).

37 E. Nowak, „Geneza II wojny światowej w najnowszej historiografii rosyjskiej”. Referat wygłoszony na konferencji organizowanej przez Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Gorzowie Wielkopolskim (wrzesień 2009 r.) nt. „Wrzesień 1939 r. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie” (referat opublikowany w materiałach pokonferencyjnych); idem, „Trudne sąsiedztwo. Relacje polsko-rosyjskie w pierwszej połowie XXI wieku”. Referat wygłoszony na konferencji zorganizowanej przez Wyższą Szkołę

4. Ukazujące całościowy wkład CMJW w badaniach tematów losów żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej³⁸.

Działalność wydawnicza

Równoległe z organizacją działalności badawczej, konferencji i sesji naukowych wystaw oraz wystąpieniami na wielu przedsięwzięciach poza muzeum, placówka prowadziła prace wydawnicze, które były jednak uzależnione od posiadanych – często bardzo skromnych – środków finansowych i pomocy udzielanej przez pozyskanych sponsorów. Należy odnotować, że muzeum zaczynało swoją działalność wydawniczą stosunkowo skromnie, ale kiedy pojawiły się nowe możliwości redakcyjne i poligraficzne, znacznie poprawiła się jakość wydawanych drukami publikacji i ich szata graficzna. Z pewnością czołowe miejsce wśród nich zajmuje „Łambinowicki Rocznik Muzealny”, wydawany nieprzerwanie od 1974 r., na łamach którego od 1990 r. zamieszczano znaczną liczbę publikacji dotyczących losów żołnierzy polskich w dwóch systemach jenieckich i zbrodni katyńskiej. Ich autorami byli zarówno pracownicy CMJW oraz jego współpracownicy, jak i znani autorzy z innych ośrodków naukowych w kraju i za granicą. Na uwagę zasługują także wydania materiałów pokonferencyjnych, o których wspomniano już wcześniej, oraz opublikowane drukiem dysertacje doktorskie: Norberta Honki, Violetty Rezler-Wasielewskiej i Wojciecha Półchłopka. W ostatnich latach, do bardziej interesujących i ciekawszych inicjatyw wydawniczych należy z pewnością praca zwarta *Twarze Opola. Twarze Muzeum*, pod redakcją Violetty Rezler-Wasielewskiej, zawierająca sylwetki znanych opolan, którzy wnieśli m.in. duży wkład w popularyzację wiedzy o zbrodni katyńskiej Oprócz tego muzeum wydawało drukiem informatory wystaw stałych i czasowych, materiały okolicznościowe i druki ulotne dotyczące tej tematyki oraz wiele innych³⁹.

Niestety, nie udało się autorowi niniejszego tekstu przygotować, a następnie wydać drukiem pracy zwartej na temat losów żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej oraz przesłanek i mechanizmów popełnienia zbrodni katyńskiej i jej współczesnych implikacji, mimo tego że zgromadził materiały do niej i dysponował odpowiednimi możliwościami. Na przeszkodzie stanęła m.in. potrzeba podjęcia innych prac, chociaż nie może to być całkowicie usprawiedliwione.

Zarządzenia „Edukacja” we Wrocławiu w 2007 r. nt. „Polska na początku XXI wieku” i opublikowany w materiałach pokonferencyjnych.

38 Na przykład: E. Nowak, *Problematyka niemieckiego i radzieckiego systemu jenieckiego...*, s. 7–18; idem, *Dokumentowanie losów polskich jeńców wojennych na terenie ZSRR w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu/Dokumentace osudů polských válečných zajatců na území SSSR v Ústřením muzeu válečných zajatců v Łambinowicach-Opoli (v polštiniě)*. W: *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference, pořádné Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národním archivem České republiky a Slezským zemským muzeem 30. listopadu 2006 v Praze*, ed. M. Borák, Opava 2007, s. 106–111.

39 *Twarze Opola. Twarze Muzeum*, t. 1, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2015.

Organizacja i prezentacja wystaw stałych i czasowych

Pierwsza wystawa stała poświęcona problematyce katyńskiej została zorganizowana w 1992 r. i eksponowana była w budynku muzeum w Łambinowicach. Była jedną z pierwszych tego typu ekspozycji w Polsce (wg scenariusza E. Nowaka), wyróżniona w konkursie Ministerstwa Kultury i Sztuki za najciekawsze wydarzenie muzealne 1992 r. Wystawa zapowiadała się bardzo skromnie, ponieważ znaczną część prac wykonywali pracownicy muzeum metodą „chałupniczą”, o czym może świadczyć fakt, że dużą część kolorowych fotografii i dokumentów wykonywano w jedynej w Opolu pracowni, która posiadała kserograf realizujący tego typu usługi. W tej sytuacji bardzo cenna okazała się duża i bezinteresowna pomoc pana Aleksandra Załęskiego z Warszawy, który przekazał na potrzeby tej wystawy fotografie dokumentujące zbrodnię katyńską.

Druga wystawa stała „Jeńcy polscy w ZSRR” wg scenariusza Violetty Rezler-Wasielewskiej i Renaty Kobylarz (zarazem autorki obszernego Informatora) została otwarta w budynku muzeum w Łambinowicach 17 września 2008 r. i była eksponowana do połowy 2023 r. Zastąpiła tą pierwszą ekspozycję i została przygotowana już z większym rozmachem i wykorzystaniem najnowszych trendów w wystawiennictwie. Na podkreślenie zasługuje fakt, że została przygotowana ze zbiorów instytucji i osób prywatnych, którzy zostali wymienieni w informatorze wystawy. Wymienione również były osoby, które swoją postawą przyczyniły się do jej stworzenia. Wśród nich osób umieszczone jest też nazwisko reżysera Andrzeja Wajdy, którego ojciec jako jeńiec Starobielska był ofiarą zbrodni katyńskiej.

Otwarcie wystawy stałej „Jeńcy polscy w ZSRR”, Łambinowice, 17 września 2008 r.
Źródło: CMJW

Muzeum przygotowało także kilka wystaw czasowych, które były eksponowane w muzeum, jak również w różnych placówkach oraz instytucjach na Opolszczyźnie i w kraju. Wystawy te zwiedziły tysiące osób. Jako przykład można wymienić wystawy czasowe „Na nieludzkiej ziemi. Jeńcy polscy w ZSRR”, „Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej” czy „Portrety jeńców” (2009 r.). Warto jeszcze odnotować jedną wystawę czasową, która była eksponowana na terenie Niemiec (w języku niemieckim) według scenariusza Róży Bednorz „Z tragicznej przeszłości ku pojednaniu i przyjaźni. Polscy żołnierze w niemieckiej i radzieckiej niewoli (1939–1945)”.

Wystawa plenerowa „Na nieludzkiej ziemi. Jeńcy polscy w ZSRR”, Opole, kwiecień–maj 2022 r.
Źródło: CMJW

Inne formy upowszechniania wiedzy o losach żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej i zbrodni katyńskiej

W tej kwestii szczególnie należy wymienić:

- Lekcje muzealne – prowadzone przez wszystkich pracowników merytorycznych muzeum oraz osoby z nim współpracujące w szkołach podstawowych i średnich na terenie całego województwa opolskiego, a także innych województw;
- Odczyty i prelekcje – odbywane w muzeum i poza w różnych środowiskach zarówno na terenie województwa opolskiego, jak i w innych częściach kraju (studenci, żołnierze w jednostkach wojskowych, środowiska kombatanckie i Rodziny Katyńskie, biblioteki, domy kultury, muzea itd.);
- Wywiady prasowe, radiowe i telewizyjne pracowników muzeum dotyczące losów żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej i ich implikacji (udokumentowane m.in. w przechowywanych w CMJW wycinkach prasowych itd.);

- Korespondencja ze środowiskiem byłych jeńców polskich w niewoli radzieckiej i rodzinami ofiar zbrodni katyńskiej, gromadzenie pamiątek, zbieranie relacji od rodzin tych ofiar;
- Spotkania autorskie – organizowane w muzeum z autorami publikacji związanych z problematyką katyńską, m.in. prof. Zbigniewem Karpusem z Uniwersytetu im. M. Kopernika w Toruniu, dr. Sławomirem Kalbarczykiem z IPN w Warszawie, Stanisławem Krzyżaniakiem, byłym jeńcem Starobielska. spotkanie autorskie dr Violetty Rezler-Wasielewskiej z członkami Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Warszawie (2001 r.);

Spotkanie z dr. Sławomirem Kalbarczykiem nt. „Zbrodnie katyńska po 65 latach. Próba bilansu”, Opole, 22 kwiecień 2005 r.
Źródło: CMJW

- Udział w obchodach kolejnych rocznic zbrodni katyńskiej i wydawanie drukiem okolicznościowych materiałów, np. z okazji 55. rocznicy zbrodni katyńskiej (1995 r.);
- Włączenie tematyki katyńskiej do regulaminu konkursu recytatorskiego poezji jenieckiej dla młodzieży szkolnej pt. „Nie traćmy pamięci”, odbywanego cyklicznie w kwietniu każdego roku w Łambinowicach;
- Uczestnictwo w programie Ministerstwa Edukacji Narodowej „Katyń – Golgota Wschodu” w latach dziewięćdziesiątych XX w. Wyświetlenie filmu A. Wajdy *Katyń* w ramach Kina Obozowego w Łambinowicach (2010 r.);
- Organizacja przez muzeum cykli spotkań „Twarze Opola”, podczas których bohaterami są członkowie rodzin oficerów zamordowanych w Katyniu i innych miejscach zbrodni na jeńcach polskich oraz osoby związane z tą tematyką;

- Uwzględnianie tematyki katyńskiej w programach zajęć i pełnienie funkcji promotora prac magisterskich ze studentami Uniwersytetu Opolskiego przez prof. D. Kisielewicz i prof. E. Nowaka (np. wykład monograficzny „Rosja jaka jest, dokąd zmierza?”);

- Zbiórki i gromadzenie pamiątek jenieckich związanych z pobytom żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej;

- Nowe formy stosowane w ostatnich latach (przykłady): „Opowieść o człowieku... Katyń w pamięci rodzinnej” w ramach cyklu „Łambinowickie Spotkania Muzealne” (2021 r.); konkurs historyczno-literacki w ramach projektu „Tak było?” (1992 r.); koncert Filharmonii Opolskiej im. J. Elsnera w Opolu „Treny katyńskie” Adama Tańskiego upamiętniający ofiary zbrodni katyńskiej (2022 r.); koncert „Modlitwa Pokoju” w kościele św. Marii Magdaleny w Łambinowicach (2023 r.); spotkania rodzin jeńców wojennych (2021 i 2023 r.).

Koncert „Treny katyńskie” Adama Tańskiego, Opole, 11 kwiecień 2022 r.
Źródło: CMJW

Wyliczając powyższe działania CMJW na rzecz upowszechniania wiedzy o zbrodni katyńskiej, należy pamiętać o tym, że wiele dokonań byłoby niemożliwych lub uboższych bez różnego rodzaju wsparcia działalności statutowej przez dużą liczbę instytucji oraz osoby prywatne. Dyrekcja muzeum tradycyjnie składała im serdeczne podziękowania, m.in. publikując listę darczyńców na łamach kolejnych numerów „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego”. Warto podkreślić, że nie chodziło tylko o pomoc finansową, ale także wszelką inną udzielaną przez osoby indywidualne czy

reprezentujące różne środowiska, w tym zwykłą życzliwość względem muzeum. Lista instytucji i osób prywatnych udzielających placówce pomocy w różnej formie jest długa i niestety przekracza możliwości tego artykułu. Autor tekstu chciałby jednak zrobić jeden wyjątek, a mianowicie przypomnieć, że od samego początku poszerzenia działalności muzeum o tematykę katyńską, można było zawsze liczyć na opolskie środowisko dziennikarskie zarówno związane z prasą, jak i radiem oraz telewizją. Nie było chyba żadnego wydarzenia muzealnego, poświęconego losom żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej, na którym nie byłoby dziennikarzy z lokalnych mediów, czego dowodem są przechowywane w muzeum wycinki prasowe itd. Być może w przyszłości będzie jeszcze okazja przypomnieć ich sylwetki, jako bardzo przyjaznych CMJW. W ich gronie z pewnością był mgr Tadeusz Bednarczuk, z wykształcenia polonista, pisarz, dziennikarz „Trybuny Opolskiej” i „Nowej Trybuny Opolskiej”, który będąc już na emeryturze systematycznie publikował (we współpracy ze swoją żoną Łucją, również polonistką) artykuły poświęcone działalności muzeum, m.in. dotyczące tematyki katyńskiej na łamach „Gazety Brzeskiej”. Był człowiekiem ogromnej kultury, bardzo życzliwy muzeum i jego pracownikom. Podobnych jak on dziennikarzy było wielu.

Zakończenie

Należy podkreślić, że przedstawione wyżej formy działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych na rzecz popularyzacji wiedzy o zbrodni katyńskiej nie obejmują wszystkich realizowanych zadań w tym temacie. Katalog dokonań jest znacznie bogatszy i bardziej urozmaicony, co jest w sposób szczegółowo udokumentowany w różnych materiałach i sprawozdaniach zgromadzonych w placówce. Często były to sprawy na pozór drobne, ale bardzo ważne, chociażby rozmowy pracowników z rodzinami ofiar zbrodni katyńskiej, prowadzenie z nimi korespondencji, wykonywanie kwerend o pobycie w niewoli czy gromadzenie literatury przedmiotu. Nie można też pominąć starań kolejnych dyrektorów i pracowników muzeum o pozyskanie środków finansowych na realizację poszczególnych zadań i staranie się o sponsorów, bez czego trudno byłoby zrealizować wiele przedsięwzięć. Ograniczone ramy artykułu nie pozwalały na wymienienie wszystkich publikacji i wystąpień pracowników muzeum, które ukazywały się także drukiem w wydawnictwach obcych, w tym za granicą. W tym miejscu autor – korzystając ze swoich praw jako piszący ten tekst – pozwala sobie na pewną dygresję i wymienienie jednej z form niewykazanych wcześniej. W grudniu 2002 r. podczas przewodu habilitacyjnego autora, Rada Wydziału Historyczno-Pedagogicznego Uniwersytetu Opolskiego wybrała jako temat (z trzech przedłożonych przez habilitanta propozycji) jego wykładu akademickiego „Zbrodnia katyńska z perspektywy 60-lecia”. Było to nie tylko dowodem dużego zainteresowania problematyką katyńską ponad 100-osobowej Rady Wydziału, ale także wyrazem uznania dla całokształtu działalności CMJW.

Sięgając pamięcią wstecz i dokonując dla potrzeb niniejszego artykułu przeglądu najważniejszych dokonań w obszarze problematyki katyńskiej, autor ma prawo ocenić, że całe CMJW jako instytucja i poszczególni jej pracownicy zarówno byli, jak i obecni, mogą odczuwać ogromną i zasłużoną satysfakcję z dobrze wykonanej pracy, nierzadko też słabo opłacanej. Centralne Muzeum Jeńców Wojennych może być przykładem jak należy rozumieć misję, do realizacji której zostało się powołanym. Oceniając z perspektywy blisko 35 lat podjęcie przez CMJW w 1990 r. wyzwania, polegającego na badaniu i popularyzacji tematyki katyńskiej było decyzją słuszną i trafną, i to nie tylko z powodu czysto formalnego jako instytucji zajmującej się problematyką katyńską, ale przede wszystkim ze względów moralnych i humanitarnych. Pokonując różne przeszkody muzeum stało się w temacie zbrodni katyńskiej placówką znaną zarówno w kraju, jak i za granicą. Pracownicy byli często zapraszani do różnych przedsięwzięć w roli referentów. Jednym z największych osiągnięć było to, że potrafiło zaprosić do współpracy i skupić wokół siebie liczne grono wybitnych uczonych z różnych dziedzin, nie tylko historyków zajmujących się problematyką katyńską, ale także pozyskać do współpracy wiele instytucji, media i znaczne grono osób prywatnych, w tym także z zagranicy. Wieloletnie kontakty z nimi zaowocowały realizacją wielu wspólnych przedsięwzięć konferencyjnych, wydawniczych i edukacyjnych. Jednym z największych osiągnięć muzeum był i jest to, że problematyką katyńską zajmuje się konsekwentnie i nieprzerwanie od roku 1990 i tym różni się od tych placówek, ośrodków naukowych i indywidualnych badaczy, którzy na początku lat dziewięćdziesiątych minionego wieku podjęli temat losów żołnierzy polskich w niewoli radzieckiej (nie ma co ukrywać, że traktując ten temat jako „modny”, ale po pewnym czasie z niego zrezygnowali i zajęli się innymi kwestiami badawczymi, co też jest w dużej mierze naturalne i zrozumiałe, ponieważ po dekadzie zainteresowanie tym zagadnieniem wśród Polaków zaczęło spadać). Pomimo wielu nowych zadań i wyzwań problematyka katyńska jest wciąż obecna w działalności CMJW. Zmieniły się tylko akcenty i formy tej działalności, co jest uzasadnione. I spowodowane faktem, że w ostatnich latach praktycznie nie ma możliwości dostępu do zbiorów w archiwach rosyjskich, bez czego trudno jest podjąć nowe tematy badawcze.

Nie będzie przesadą twierdzenie, że dorobek muzeum w całości działa na rzecz popularyzacji wiedzy o zbrodni katyńskiej sytuuje go w gronie czołowych i najważniejszych instytucji zajmujących się tą tematyką w Polsce. Ten dorobek i aktywność placówki w tym obszarze tematycznym uczyniło też CMJW instytucją bardzo rozpoznawalną w przestrzeni publicznej w kraju, a także poza jego granicami. Dlatego zaskoczeniem była pozyskana przez autora tych słów informacja o tym, że realizatorzy projektu badawczego „Leksykon Archeologii Katyńskiej (1990–2015)”, wywodzący się z Uniwersytetu Łódzkiego nie... słyszeli nic o udziale CMJW w badaniach, działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej oraz innych przedsięwzięciach w obszarze tematyki katyńskiej! A być może nawet w ogóle nie słyszeli o istnieniu

takiej placówki jaką jest Centralne Muzeum Jeńców Wojennych? Warto więc osobom realizującym ten projekt przypomnieć o podstawowych powinnościach badacza prowadzących się do tego, że każdy badacz, przystępujący do pracy nad wybranym projektem, ma obowiązek zapoznać się z wszystkim tym, co dotyczy tego tematu (źródła archiwalne, literatura przedmiotu, dotychczasowe wyniki badań itd.). Już pobieżne zapoznanie się z celem wyżej wspomnianego projektu badawczego pozwala wątpić w to, aby jego wykonawcy uzyskali jakieś rezultaty i wnieśli cokolwiek nowatorskiego do dotychczasowych wyników dociekań wielu wybitnych specjalistów, którzy zajmowali się tymi zagadnieniami w przeszłości. Nie mówiąc już o tym, że poważną przeszkodą dla prowadzenia badań będzie brak lub znaczne ograniczenie dostępu do miejsc, gdzie popełniono mord na jeńcach polskich ze względu na napięcia w stosunkach polsko-rosyjskich i wojnę w Ukrainie. Ponadto, ze względu na upływ czasu relacje potomków ofiar zbrodni katyńskiej są już wcześniej zebrane i dobrze znane. Nasuwa się zatem wniosek, że projekt ten mieści się w grupie tych, które w ostatnich latach uzyskały dotacje ze środków publicznych z pominięciem procedur konkursowych na projekty o znikomym wartościach badawczych.

W roku 2025 przypada 60-lecie Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych. Z pewnością jego osiągnięcia w zakresie popularyzacji wiedzy o zbrodni katyńskiej stanowiąc będą ważną część składającą się na całościowy dorobek muzeum.

Bibliografia

Artificem commendant opus. Region – Pamięć – Polityka. Studia i materiały ofiarowane profesor Danucie Kisielewicz, red. E. Ganowicz, Opole 2018.

Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Archiwum Zakładowe, Statut Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych w Łambinowicach. Załącznik do zarządzenia nr 119 Ministra Kultury i Sztuki z 3 września 1966 r.

Dawidejt-Jastrzębska E., „*Łambinowicki Rocznik Muzealny*”. *Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej. Bibliografia zawartości, T. 17: 1994–T. 29: 2006*, „*Łambinowicki Rocznik Muzealny*” 2007, t. 30.

Glugla P., *Vinctis non victis. Wybrane implikacje zbrodni katyńskiej z 1940 r. Przeszłość i współczesność*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2020, nr 4.

Honka N., *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998.

Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań, red. E. Nowak, Opole 1996.

Kisielewicz D., *Echa zbrodni katyńskiej w oflagach Trzeciej Rzeszy*, „*Łambinowicki Rocznik Muzealny*” 1992, t. 15.

Kisielewicz D., *Wymiana polskich jeńców wojennych między ZSRR a Niemcami w latach 1939–1945*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Nauki Społeczno-Polityczne*” 1995, z. 11.

Lebiediewa N., *Katyń. Zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1997.

Madajczyk G., *Dramat katyński*, Warszawa 1989.

Między historią a polityką. Śląsk w przestrzeni europejskiej. Studia i szkice dedykowane profesorowi Edmundowi Nowakowi, red. D. Kisielewicz, A. Trzcielińska-Polus, Opole 2014.

Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice, red. E. Nowak, Opole 1997.

Nowak E., *Coraz bliżej prawdy. 50 rocznica zbrodni katyńskiej*, „Kalendarz Polski” 1991.

Nowak E., *Dokumentowanie losów polskich jeńców wojennych na terenie ZSRR w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu/Dokumentace osudů polských válečných zajatců na území SSSR v Ústřením muzeu válečných zajatců v Łambinowicach-Opoli (v polštině)*. W: *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Sbornik příspěvků z mezinárodní vědecké konference, pořadné Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národním archivem České republiky a Slezským zemským muzeem 30. listopadu 2006 v Praze*, ed. M. Borák, Opava 2007.

Nowak E., *Katyń z perspektywy 70 lat*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2010, t. 33.

Nowak E., *Les prisonniers de guerre polonais en captivité allemande et soviétique dans la Seconde Guerre mondiale. Points communs et différences*. W: *La captivité des prisonniers de guerre. Histoire, art et mémoire 1939–1945*, ed. J.-C. Catherine, Lorient (France) 2008.

Nowak E., *Problematyka niemieckiego i radzieckiego systemu jenieckiego w działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (1990–1999)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1999, t. 22.

Nowak E., *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu 7–8 listopada 2002 r.*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2002, t. 25.

Nowak E., *Ślady zbrodni katyńskiej na Opolszczyźnie*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1992, t. 15.

Nowak E., *Upamiętnienie z przeszkodami*, „Kwartalnik Polski” 2013, nr 4.

Nowak E., *Uznani za zmarłych*, „Nowa Trybuna Polska” 1992, nr 88.

Nowak E., *The Vicissitudes of the Polish Prisoners-of-War in the Two Totalitarian Systems of the Years 1939–1945. Similarities and Differences*. W: *Prisoners of War and Forced Labour: Histories of War and Occupation*, ed. M.N. Soleim, Newcastle 2010.

Nowak E., *Wymiana jeńców polskich między ZSRR a III Rzeszą (1939–1941) w świetle wspomnień żołnierzy Wojska Polskiego*. W: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r.*, red. E. Nowak, Opole 1997.

O niewoli w 70 lat po wojnie. *Studia i materiały*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2017.

Pieczyński M., *Anty-Katyń Gorbaczowa*, <https://historia.dorzeczy.pl/368716/anty-katyn-gorbaczowa.html> [dostęp: 25 XI 2023 r.].

Półchłopek W., *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jeńców Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.

Przewoźnik A., Lebediewa N., *Zbrodnia katyńska. Proces odkrywania prawdy i upamiętnienie ofiar*. W: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010.

Rezler-Wasielewska V., *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001.

Świerc W., *Moje wspomnienia z lat 1981–1989*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2005, t. 28.

Twarze Opola. Twarze Muzeum, t. 1, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2015.

Wawrzyniak C., *We wdzięcznej pamięci*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2005, t. 28.

Wójcicki B., *Prawda o Katyniu*, wyd. 2, Warszawa 1953.

Wrzeński W., *Nowe elementy i kierunki w polskich badaniach Niemcoznawczych*, „Przegląd Zachodni” 1996, nr 1.

Wyglenda E., *Bibliografia zawartości „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego” T. 1: 1974–T. 16: 1993*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1994, t. 17.

Wyszczelski L., *Rosyjska polityka historyczna wobec Polski. Kwestia Anty-Katynia*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2023, nr 3.

Zawodny J.K., *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, Indiana 1962.

Zawodny J.K., *Katyń*, [wyd. 2 pol.], Lublin–Paryż 1989.

Zbrodnia Katyńska – bibliografia 1940–2010, Warszawa 2010.

Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów (z przedmową Władysława Andersa), Londyn 1948.

The contribution of the Central Museum of Prisoners-of-War to dissemination of the Katyń Crime-related knowledge (Summary)

Keywords: Katyń Crime, Central Museum of Prisoners-of-War, popularization, Soviet captivity

The aim of the article is to remind of the role which the Central Museum of Prisoners-of-War played in conducting research into the vicissitudes of Polish officers and soldiers who were detained by the Soviets after the USSR aggression

on Poland on 17 September 1939 as well as to show various forms of Museum's activity towards popularization of the knowledge on the murder committed on them in the spring of 1940, which is connected with the notion of the Katyń Crime. The author discusses successive historical premises which enabled to make a historic shift in revealing the truth about the Katyń Crime at the turn of the 20th and the 21st century, including the circumstances and premises behind the official decision to extend by the Central Museum of Prisoners-of-War its statutory activity with matters pertaining to Katyń in the early 1990s. Accordingly, the article lists the most representative forms of the Museum's activity in the sphere of dissemination of the knowledge on the Katyń Crime (research works, organization of conferences, scientific sessions and symposia, participation of workers of the Museum in conferences and scientific events held in Poland and abroad, including publications of their contributions, editorial activity, organization and presentation of permanent and temporary exhibitions, other forms of work of the Museum in the field of popularization of the knowledge on the Katyń Crime). The article is concluded with an extensive summary.